

GLATZ FERENC:

A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei

Nem volt még a társadalomtudományok történetében olyan irányzat, amely ne annak reményében alakította volna ki gondolatrendszerét, hogy a társadalmi jelenségekre adott magyarázata valamikor és valamilyen formában (akár szervezett intézmények segítségével, akár valamiféle „spontán módon”) a társadalmi közgondolkodás részévé, esetleg meghatározójává válik. A marxista társadalomtudományok pedig, mint közismert, programszerűen állítják művelőik elé felfogásuk, meggyőződésük, tudományos eredményeik egyfajta társadalmi „alkalmazását”, a közgondolkodás marxista alapozottságának kiépítését. Már itt érdemes megjegyezni, hogy az elkötelezett marxista társadalomtudós környezetével való konfliktusainak sorozata gyakran éppen akkor kezdődik, amikor belső indítatásánál fogva igyekeznek marxista módon eljárni: a társadalomban felismert új ellentmondásokat próbálja megfogalmazni és a legszélesebb társadalmi nyilvánosság elé tárni.

A történettudománynak, sok korábbi álláspont szerint, nem kell tartania az ilyen konfliktusoktól. Még néhány évtizeddel ezelőtt is tartotta magát a polgári történetírásban a rankei „wie es wirklich gewesen ist” elv alapján az a felfogás, amely a történettudományt — elválasztva az államtantól, a jogtól (a politikai tudományoktól), valamint a filozófiától — a múlt rekonstrukcióját pártatlanul végző diszciplínának fogta fel. Ha valaki tudományos koncepcióban a másiktól eltérő eredményre jutott, azt az elégtelen forrásanyagra, a forrás-interpretáció nem megfelelő voltára, a helytelen logikai menetre vezette vissza. Azt, hogy például 1848—49-ről, vagy a Habsburg-monarchia megítéléséről homlokegyenest más következtetésekre jutottak, csak a szóbeli megjegyzésekben vagy magánbeszélgetésekben vezették vissza az illető legitimista vagy szabadkirályválasztó politikai, esetleg protestáns vagy katolikus felekezeti hovatartozására.

Ugyanakkor már ebben a korszakban, éppen a legkiválóbb polgári történészek iskoláiból kikerülve megszülettek azok a historiográfiai dolgozatok, amelyek korábbi korszakok történetírói ítéletei mögött a kor aktualitásait igyekeztek kimutatni. A marxista történeti kritika a proletárdiktatúra győzelme után a polgári koncepciók bírálata közben éppen ezt, a politika és a történeti koncepció közötti összefüggést hangoztatta mindig. Az utóbbi évek elméleti és tudománytörténeti kutatásai azután több mélyfúrással bizonyították ennek az összefüggésnek állandó jelenlétét, tudományos iskoláktól, személyektől is függő rendkívül differenciált érvényrejutását a történettudományos gondolkodásban.

E tudományelméleti-tudománytörténeti kutatásokból természetesen igen

sok kérdés fogalmazódik meg napjainkra vonatkozóan is a történeti koncepció és a történetíró jelenkorának viszonyáról. Mind sürgetőbb az az igény, hogy vizsgáljuk meg tényszerűen: egyes történeti koncepciók, axiómaszerű állítássorozatok — döntő folyamatokról vagy történelmi személyiségekről — milyen aktuálpolitikai indítékok hatására alakultak ki, s miért tarthatják magukat hosszú évtizedekig. Vagy: mi adja egy történetírói álláspont marxista voltát; valóban helyes-e egy-egy adótörvénynek, vagy 18.—19. századi döntéshozó politikus felfogásának megítélésénél „a marxizmus szerint” formulát használni — ami nemegyszer előfordul marxista történetírásunkban? Annál is inkább szükséges volna a marxista történettudomány fejlődésének ilyen felmérése, mert propagandaintézmény-rendszerünk tudatosan törekszik arra, hogy különböző eszközökkel (évfordulók, ünneppsorozatok, utca-, térelnevezések, kiállítások, emlékhelyek stb.) a közgondolkodásban koncepcionális egységbe fogott történelmi műveltséganyagot építsen ki.

Rendkívül fontos lenne tehát pontosan, vagy legalábbis körülhatároltan tudni: napjainkban milyen összefüggések mutathatók ki a történeti értékelések és a jelen folyamatok között. A tudományosan megalapozott politikai propagandatevékenység, amikor történeti hagyományanyagunkhoz nyúl, szinte nem nélkülözheti annak felmérését, hogy a kiemelt kérdések vagy történeti személyiségek milyen jelenlevő gondolati anyagot mozgósítanak.

De ezzel már témánk középebe vágtunk. Mint mondtuk, a történetíróra ható jelenkori társadalmi gondolkodásbeli áramlatok befolyásoló hatásáról aránylag sokat tud a marxista történetelmélet. Annál kevesebbet viszont a fordított összefüggésről: mennyire befolyásolja a történettudomány a maga intézményrendszerével (folyóirataival, társulataival) a közgondolkodásban élő történeti képet. És tegyük fel a további kérdéseket: hogyan viszonyul ehhez a történeti képhez az az információ-anyag, amelyet politikai ideológiánk szerves alkotórészeként közvetítünk a társadalom széles rétegei felé? Mi és hogyan befolyásolja egy társadalomnak saját történetéről kialakított felfogását?

A válaszokhoz legalább olyan alapos kutatásokra lenne szükség, mint a tudományos koncepcióalkotásra gyakorolt tudományon kívüli (metafontikus) társadalmi-politikai hatások vizsgálata esetében. Sem a nemzetközi, sem a hazai történeti és politikai irodalom nem mutathat fel e téren számottevő kezdeményezéseket. Így, azt hiszem, érthető, hogy itt is csak problémavázlatokra, óvatos — de nagyon is aktuális — kérdések megfogalmazására vállalkozhatunk.

A történeti érdeklődés növekedése

A kérdés aktualitását az a tény bizonyítja, amelyről könyvkiadók, különböző tömegkommunikációs fórumok (televízió, rádió, folyóiratok, napilapok) adnak jelzéseket: rendkívül megnőtt az érdeklődés a társadalmi ismeretek, mindenekelőtt a történelem iránt. Ennek okait hosszan lehetne elemezni. Itt most csak a szűkebb témaválasztáshoz kapcsolódókról szeretnék röviden említést tenni.

Kétségtelen, visszavezethető ez politikai gondolkodásunk historizáló hagyományaira. Azok a nemzeti konfliktusok, amelyekbe a magyarság újra és újra a szomszédos vagy vele egy államban élő más népekkel került, szükségszerűen hívták létre az államalapítót, a középkori erős államot kiépítő magyarság történeti érvrendszerét a nemzetiségekkel szemben, amelyek a török utáni újra-

telepítések során jutottak többségre az államon belül. Ugyanerre a nemzeti történelemre hivatkozott a Habsburg-ellenes, illetve rendi-függetlenségi harcok ideológiája is. A történelem és a mindenkori jelen feladatokra mozgósítás közötti intézményesített korreláció a politikai ideológiában, az egész nemzettudat fejlődésében nyomon követhető. A történelmi érdemek körüli viták a magyar és a szomszédos népek uralkodó osztályai között, valamint a Habsburg-birodalmon belüli centralizációs törekvésekkel szemben, párosulva egy sajátos belső társadalmi struktúrával — a közgondolkodás egészének alapanyagává váltak.

Mint ismeretes, a térség társadalmainak fejlődésére már a középkortól a megkésettység volt jellemző. Ezzel függ össze, hogy amikor a polgári demokráciák szerves részeként Nyugat-Európában a polgári politizálás és a modern értelemben vett politikai ideológia (mint politikai eszmék koherens egysége) kialakult, a térség államaiban ez nem történt meg: a múlt századi polgári demokráciák fórumokat kapott nyílt politikai vitái leszorultak a történelmi szimbólumok világába, a politikai vitairatokat itt elnyomták a történelmi jog, „a ki volt itt előbb” irracionális érvelésű broszúrai. A demokrácia erői Kossuthot, 48-at mondtak, és közben koruk választójogi kérdéseire, társadalmi reformokra gondoltak. Jellemző talán, hogy az első marxista történelmi mű, Szabó Ervin „48-as pártharcok”-ja végül is annak köszönheti létrejöttét, hogy a szerző — a historizáló konzervatív ideológiával leszámolni akarván — maga is a történelem mezejére kényszerült politikai mondanivalójával.

A Horthy-korszak idején ezek a fejlődésbeli sajátosságok még „markánsabbá” váltak. Hogy a Horthy-rendszer uralkodó körei a „trianoni jogtalanságot” bizonygató történelmi érveket rendkívül hatékonysággal tudták a társadalom különböző rétegei számára elfogadhatóvá és a revízió számára használhatóvá tenni, annak bázisa kétségtelen az a valós sérelmi alapanyag volt, amely a történelmi Magyarország széthullásával érte a társadalom különböző rétegeit. A közgondolkodás historizáló reflexeinek kiépítéséhez nyilvánvalóan ez az időszak és a manipulált nemzeti problematika továbbélése járult hozzá döntő mértékben.

Nem kevésbé eredményesen használta a hivatalos ideológia a nemzeti történelem bizonyos vonulatainak idézését a levirt forradalmakkal, mindenképp a Tanácsköztársasággal szemben. Ahogy a három tenger mosta középkori magyar nagyhatalom, vagy Szent István erős, „magyarok vezette” birodalma az aktuális revíziós törekvések történelmi megfogalmazásai voltak, úgy a proletárforradalom nemzetközisége és a marxista világnézet ellen került mozgósításra a propagandában a magyar történelem „nemzeti szelleme”, valamint a „keresztény nemzeti” gondolkör.

Az előbbi szlogenek sorába azután beleilleszkedett a magyar állam megvédéséért és a „nemzeti gondolatért” sikraszálló minden kiemelkedő történelmi személyiségünk: az Árpád-házi királyoktól Zrínyin, Rákóczin át Széchenyiig, Kossuthig — és Tisza Istvánig — mindenki. A „keresztény” gondolkör szimbólumai szintén az újraaktivizált történelmi személyek és a magyar történelem szellemi-történelmi módszerekkel egyénített „sajátosságai” lettek: minden korábról nagyobb kultusza alakult ki a magyar történelem szentté avatott alakjainak (István, Imre herceg, László, Margit s részben Erzsébet), ugyanakkor történészek bevonásával is részletesen dokumentálták és a külföldi propaganda számára is terjesztették (a revíziós törekvések alátámasztásához is felhasználva) a „Magyarország évszázadokig a kereszténység védőbástyája” történelmi-politikai szlogenjét. (Félreérthetetlen párhuzamot sugallva a keleti pogány népek ellen harcoló középkori keresztény magyar királyság és az úgy-

mond „keletről veszélyeztető” bolsevizmus ellen fellépő Horthy-Magyarország „történeti hivatása” között.) Csak megjegyezzük: a környező kisantant-országok természetesen éber szemekkel figyelték a magyarországi revíziós propaganda-tevékenységet. A nyílt revíziós propagandának ilyen értelemben mintegy pótlása is volt a történelemben rejtett, de politikailag bármikor aktivizálható szimbólumok rendszerének kialakítása és terjesztése.

A progresszió belüli ideológiai törekvések és az ezek nyomán kialakuló propaganda sajátos módon szintén a történelemhez nyúlt. A historizáló gondolkodásmódot elvető szociáldemokrata párt is politikai ihletéssel fordult a szemináriumokon, munkásotthoni előadásokon a történeti múlt felé. Az osztályellentétekre a maga reformista megfontolásai alapján is eredményesen hívta fel a figyelmet. Kétségtelen, hogy a magyar szervezett munkásság köreiben és jelentős baloldali intellektuel csoportokban mindenekelett ezek nyomán alakult ki bizonyos immunitás a hivatalos keresztény-nemzeti propaganda-tézisekkel, a hirdetett történeti érvrendszerekkel szemben.

Ezt a nemzeti történelmet, a rendszer hivatalos történeti gondolatrendszerének történeti-politikai hőseit, eszméit kívánták viszont másfajta tartalommal megtölteni a harmincas évek második felének új hazai antifasiszta mozgalmait. A nemzeti összefogás, az érdekegyesítés gondolatához kapcsolódó, ugyanakkor a fasiszta diktatúra fenyegetése ellen „mozgósítható” történeti személyiségeket (Kossuth, Petőfi) tüzték szimbólumként politikai zászlójukra. A nemzeti történeti szimbólumoknak a propagandában való ilyen átértékelése jelentős paraszti, polgári rétegeket sarkallt a fasiszmus elleni harcra, és sajátos ellenpontot teremtett a hivatalos politikával szemben, amely egyedül önmagát állította be a nemzeti identitásra hivatottnak. Ugyanakkor beilleszkedett a hazai politikai gondolkodás historizáló hagyományrendszerébe. A politikai ütközések a történelem színterén zajlottak: vagy a történelem folyamán egymással szemben álló hősök, ellentétes folyamatok felidézésével, vagy ugyanazon történelmi hősök, korszakok eltérő értékelésével.

Külön monografikus feltárást érdemelne azután, hogy miként alakult ki a harmincas években, az emigrációba, illetve illegalitásba szorult kommunisták ideológiájában és propagandájában (elsősorban Révai írásaiban) az a historizáló gondolkodásmód, amely a felszabadulás után pártunk propaganda-tevékenységében oly nagy szerepet kapott. Mivel a legszorosabban vett — és ma sem eléggé meghaladott — politizálási hagyományainkról van szó, igen mély felelősséggel és rendkívül körültekintően, de ugyanakkor nagyon is sürgetően kellene e komoly felmérést elvégezni. Az már eddigi kutatásainkból is világosan áll előttünk, hogy a fasiszmus elleni népfrempolitikai igényéből helyesen kiinduló politikai propaganda a magyar történelem — már az imént is említett — függetlenségi hagyományrendszerét kívánta mozgósítani a németországi támogatással erősödő nemzetközi fasiszmus ellen. Azt is tudjuk, hogy egyúttal a nemzeti történelem „birtokba vételének” igénye is vezette az ellenforradalom által nemzetietlennek kikiáltott pártot, amikor politikai propagandatevékenységének részeként különösen a nemzetté válás korának politikai-szellemi vezetőit, az átalakulás osztálytartalmát az adott aktuálpolitikai helyzetnek megfelelően újraértékelték.

De arról már keveset tudunk: a fasiszmus leverése után miért öröklődött tovább e hagyomány a politizálásban, a politikai ideológiában, noha tény, hogy — különösen a felszabadulást követő pillanatokban — e politikai propaganda-módszerek rendkívül eredményesnek mutatkoztak. És többet kellene tudni arról is, hogyan vált alkotóelemévé a hidegháborús veszélyre a maga módján reagáló személyi kultusz ideológiai rendszerének (mindenekelett a

külföldi betolakodók elleni hagyománysor felforrósításával), és miként önálló-sult majd öntörvényűen, megfogalmazói szándékaival ellentétesen, bizonyos mértékig szocializmus-ellenes jelszavak formájában.

Mindezeket a „gyökereket” áttekintve most már azt a kérdést is fel kell tenni magunknak: vajon tudjuk-e, hogy a magyar történelem anyagának politikai mozgósítása, a sok irányból jövő, különböző célokat elérni akaró törekvések miben erősítették, s keresztelték egymást? Vajon pontosan tudjuk-e, mit keltünk fel a közgondolkodásban, amikor történeti hagyományanyagunkat évfordulóinkkal, ünnepélyeinkkel mozgásba hozzuk?

A történeti képek politikai jelentéshordozása

A bevezetőben említett elméleti és tudománytörténeti kutatások azt már tisztázták, hogy a történeti gondolkodásnak általában belső összefüggésteremtő szerkezete van, amelyben a *történeti értékkitevételek egymással* és ugyanakkor a *jelen* politikai-társadalmi irányzatokkal egyfajta elrendeződési viszonyba kerülnek. Bebizonyult például, hogy annak a történetirónak, akinek kutatásai során a századfordulón meghatározott koncepciója alakult ki a 19. századi magyar történelemről, így az 1848–49. évi forradalomról is, és a szabadságharc tárgyalása során arra a következtetésre jutott, hogy a Habsburgok trónfosztása a magyar nemzeti mozgalom szempontjából nem volt helyes — annak ez a „történeti meggyőződése” a Habsburg-monarchia idején meghatározta a politikai állásfoglalását is a Habsburgokkal, valamint Magyarországgal és az örökös tartományok közötti közjogi kérdésekkel kapcsolatban. De magától értetődik, hogy ez a „vertikális” kapcsolat a történeti koncepció és a jelen politikai gondolkodás között fordítva is fennáll. A századelőn a monarchia konstrukciójának politikai meggyőződésből való támogatása ugyanígy utat vágott a történelemben, időben visszafelé, a legitimitását alátámasztandó történeti érvekhez.

Azt is tudjuk már, hogy létezik egy hasonló típusú, de más irányú (a szemléletesség kedvéért „horizontálisnak” is nevezhető) elrendeződés a történeti koncepción belül: aki képes végiggondolni egy nemzet történetének főbb állomásait, annak fejében talán nem megfogalmazottan, de belső gondolati egység, vagy legalábbis arra irányuló törekvés fedezhető fel például a 18. századi függetlenségi harcok (1703–1711), a 18. századi Habsburg abszolutisztikus törekvések, a magyar rendi törekvések és a polgári fejlődés későbbi lehetőségeinek megítélése között. A történeti gondolkodásban ez a végeredményben rendkívül egyszerűnek látszó, de csak igen áttételesen érvényre jutó összefüggésrendszer az alapja a történeti kép belső egységének és a jelen társadalmi kérdéseikhez való kapcsolódásának.

A kérdés most már témánk szempontjából az volna, vajon ez a gondolkodási mód kimutatható-e a közgondolkodásban, a mindennapi tudaton belül?

Mindenekelőtt el kell fogadnunk, hogy egységes közgondolkodásról általában nem, de különösen a társadalmi ismeretek tekintetében nem beszélhetünk. Azok a szociális és műveltségbeli különbségek, amelyek társadalmunkban még jelenlegi fejlettségi szintünkön is kimutathatóak, egyszerűen kizárják annak a lehetőségét, hogy például egy bármilyen egyértelműen elkészített filmalkotás ugyanazokat a történeti-társadalmi következtetéseket váltsa ki. Azok a filmek például, amelyekről a legszűkebb értelmiségi körökben tudni vélik, hogy 17. századi témájukban, kosztümjeik mögött mai aktuális kérdések fogalmazódnak meg, a köznapi gondolkodás számára egyszerűen történelmi filmek marad-

nak. Talán még azt a hipotézist is megkockáztathatnánk: az, hogy a történeti szimboliztika és a jelen törekvések között létrejön-e a korábban említett korreláció, részben a társadalmi (és a történeti) gondolkodás színvonalának és ismeretanyagának kérdése is. Szinteket megállapítani valószínűleg rendkívül nehéz volna; az azonban bizonyosra vehető, hogy a társadalmi ismeretek alsó szintjén e párhuzamok közül csak a legtriviálisabbak válnak érthetővé. Ugyanakkor van olyan történeti szituáció, amikor a társadalom bizonyos elemei annyira terheseek az adott jelen-problémákkal, hogy a legkisebb „belehállás” lehetőségére is felfigyelnek, s a történeti korok, beállítások, hősök talán az alkotó által sem szándékolt jelen-mondanivaló hirdetőivé válnak.

Egészen bizonyosra vehető, hogy e szituációkban a legelső műveltségi szinten is történeti-politikai összefüggés teremődik a *párhuzamba* állítható jelen és múltbeli szituációk, valamint a jelen problémái és *nyilvánvaló előtörténetük* között.

Ez utóbbi esetben jólismert összefüggésről van szó. A jelen társadalmi törekvések a köznapiság szintjén is „tudják”, hogy amit meg akarnak változtatni, milyen történelmi előzményekhez kötődik. A reformkori Magyarországon például a jobbagykötöttségek eltörléséért folyó politikai harcban könnyen tudatosult a röghözkötés valamikori megfogalmazójának, Werbőczynek a negatív képe. Jelen és múlt egymásba fonódása általános törvényszerűségének megértéséről és gondolkodásbeli érvényesüléséről van ez esetben szó.

A helyzetpárhuzamok szempontjából kétségtelenül az 1848—49-es forradalom és szabadságharc utóélete lehet a legtanulságosabb. Már csak azért is, mert a történeti műveltség legalsó szintjén is feltalálhatók erről bizonyos ismeretek. Ha összevetnénk a századelőn, 1918-ban, az 1930-as években, majd a felszabadulás után kialakult mozgósító voltát, a következő párhuzamhoz juthatnánk: akkor is jogot követeltek a népnek, akkor is nemzeti-állami függetlenségért folyt a harc, a társadalmi felemelkedésért (jobbagyparasztok), politikai emancipálódásért szálltak síkra a „nemzet legjobbjai”. Ezek az immár megkövültlen élő történeti ítéletalkotások azután a jelenben érzett politikai problémák párhuzamaként jelszavakká válnak.

Ugyanakkor már ez a példa is arra hívja fel a figyelmet, hogy a közgondolkodásban mennyire sokféle és egyénített történelem (és általában társadalom)-interpretáció lehetséges. A természettudományi ismeretek terjesztése bizonyos mértékig egyértelmű következtetéshez vezethet, a történelmi (társadalomtudományi) ismeretek értelmezésében viszont hallatlan szórtságot tapasztalhatunk. Ha például valaki megérti Newton törvényeinek lényegét, a legtermészetesebb, hogy nem fogja a köznapi szinten észlelt szabadesés jelen-ségét másként, esetleg ellenkezőleg magyarázni. (Ami természetesen nem jelenti, nem zárja ki, hogy a természettudományos ismeretanyag és a ráépülő világnézeti következtetések között ne lehetne akár a legmagasabb tudományos szinten is ellentmondás.) Azt azonban, hogy bizonyos történelmi ismeretanyagból ki, milyen következtetést von le, illetve az ismereteket hogyan építi egymásra, rendkívül nehéz mérni. Még a rendszerbe — azaz következtetés-rendszerbe — foglalt iskolai ismeretanyagok tudáspszichológiai vizsgálata is azt mutatja, hogy igen nehéz akár társadalmilag indentifikálható típusokat megkülönböztetni e tekintetben. Mi lehet ennek az oka?

Mindenekelőtt az, hogy a társadalomról való közgondolkodás ugyanúgy végigjár egy adott logikai utat, mint a tudományos. Ugyanúgy épül bizonyos adatbázisra, és jut el általánosításokhoz a csoportosítás, verifikáció útján, mint

a történettudományosan képzett gondolkodás. (Ez távolról sem történészi képzettséget jelent.) Csakhogy már a megismerés első fázisában, az ismeretszerzésben megmutatkoznak a lényegi különbségek. A tudományos gondolkodás célja a kutatás tárgyáról objektív ítéletet nyerni (s e szempontból teljesen mindegy, hogy az ítéletalkotás mennyire van szubjektív és tudományon kívüli hatásoknak kitéve), s ennek érdekében a következtetéshez szükséges forrás-, illetve érvanyagot összegyűjteni. A mindennapi gondolkodás szintjén a történeti ismeretek szerzése teljesen esetleges: az oktatáson kívül véletlenül, időben egymástól távolesően kap részinformációkat. Az esetlegesség mellett ennek az ismeretszerzésnek bizonyos koron túl a tapasztalat lesz az elsőrendű forrása. A „történelmi tapasztalás” mint ismeretszerzés rendszertelen, az információ felhasználója számára kontroll nélküli valami. Az átélő mindig egy bizonyos részét éli meg az eseményeknek, adottidőbeli nézetein át értékeli és raktározza az élményanyagot, ami azután később, már egészen más érettség szintjén kövületként kerül elő. Néha formálatlanná lesz ez a kövület, s ennek oka az ismeretnek a megismerő szubjektumához kötődésében rejlik. Hiszen az ismeretek összevetésében, a megélthez, annak idején szerzett benyomásaihoz jobban ragaszkodik, azoknak jobban hisz, mint akár a több évtizeddel korábban átélt jelenségsorozatot összefüggéseiben is ismerő későbbi, netán tudományos információknak.

A történelemtől való köznapi gondolkodás leírása és megragadása számkra mégis azért a legnehezebb, mert a rendszerezés, a verifikálás az egyéniségtől függően megy végbe. Az egyéniségtől függően borulnak fel azok a rendszerabroncsok, amelyeket a valamikori képzés kovácsolt az ismeretek köré, s egyúttal különböző szinten marad meg a történeti jelenségeket időben, térben helyrerakó, csoportosító képesség. De tudjuk: a leghatékonyabb iskolai oktatás sem lenne képes olyan értelemben történeti gondolkodásra nevelni, hogy mielőtt a köznapi szinten megszületik egy ítélet a történelemtől, előtte az önálló gondolkodó számbavegye, vajon a rendelkezésre álló ismeretek elegendőek-e a következtetések levonására. Éppen ezért is rendkívül erős az ítéletalkotás emocionális befolyásoltsága a közgondolkodásban. Történeti hősoket nemegyszer külső megjelenés (gyakran filmben látott színész alakítása) alapján, véletlenül, többedik forrásból hallott információ alapján véd vagy ítél el a lépcsőházi beszélgetés résztvevője. És mivel nincs jelen az az ismeretanyag, illetve történeti gondolkodásbeli kultúra, amely megérteni segítene a jelentős, több évszázaddal korábban élt, másként gondolkodó, más tárgyi környezetben cselekvő emberek maitól eltérő voltát, a jelen és a megélt történelem tapasztalatfoszlányai alapján egészen „egyéni” következtetésekre jut. A történelemtől való gondolkodásban ennek folytán ugyanolyan ösztönös és irracionális elemek vegyülnek, mint amilyenek a társadalmi tudat egyéb területein előítéletek, legendák, rémhírek vagy babonák kialakításához vezetnek.

E rendszertelenség és esetlegesség mellett azonban a köznapi gondolkodásban mégis egyfajta közlekededény-rendszerű kapcsolat van a múlt hogyanlátása és a jelen dolgainak megítélése között. Vegyünk egy példát a magyar történelem sokak által ismert korszakából és a közgondolkodáshoz több dimenzióban eljutó film világából. Például az ötvenes években készült „Rákóczi hadnagya” című nagysikerű film — a maga szépen fésült, délceg kuruc hadnagyával, a népi kurucság és a nemesi vezetésű függetlenségi harc egybefonódásának ábrázolásával, a mindig győztes, vitéz kurucok és az emberi magatartásukban is mindig antipatikus labancok leegyszerűsített felvonultatásával, az idegen hatalom ellen mindig győztes csatáival — kétségtelenül sugároz egyfajta optimista (mondhatnánk hurrá-optimista) magatartást annak a kornak

társadalmi kérdéseivel kapcsolatban, amikor a film megszületett. Mint ahogy a napjainkban bemutatott másik kuruc film, a Trombitás is — a paraszti mindennapok közé helyezett, az életüket fenntartani akaró, emberi konfliktusokba keveredő „erdei emberekkel” — vonz egyfajta jelenmegítélést a közgondolkodásban. Kétségtelen: a képsorok azután — természetesen egyéntől, életpasztalettól, személyes tapasztalattól, sőt néha szándékoktól függően — más és más következtetés-láncolatot indíthatnak meg. Ahogy ettől függött a több évtizeddel ezelőtti, vagy a mai történelmi (ez esetben kuruckori) film jelen-interpretációja is. És ez a különbség, vagy inkább sokféleség éppen a történelmi szimboliztika gondolkodásbeli útjának természetéből ered. Témánk szempontjából végső fokon mindegy, hogy e sugallt jelenmegítélést értékrendünkön hová helyezzük. A fontos az összefüggésrendszer — és a különböző módon egyéníthető értékrendszer — létezésének kimutatása.

És ebben az összefüggésben egy megjegyzés erejéig ismét vissza kell térni a tudomány által rajzolt és a közgondolkodásban kialakuló történelmi kép viszonyához. Az egyszerűsítésekre kényszerülő és a társadalmi szituációkat jelenéből vett tapasztalatok alapján konstruáló közgondolkodás számára sokkal nehezebb a valóságos ellentmondások szerint differenciált történelmi konfliktus pontos interpretálása, mint a fekete-fehérre egyszerűsített történelmi és politikai párhuzamok. Az előbbi ábrázolás hősei nehezen hozhatók közel a közgondolkodáshoz; a közönség valószínűleg nem ismeri a cselekmény korának valóságát, a korabeli emberek gondolkodásmódját, nehezen tudja mai erkölcsi normáit történelmileg szinkronba hozni annak a háromszáz évvel ezelőtti parasztembernek etikai felfogásával, aki barmainak vesztét gondolkodás nélkül nagyobb károsodásnak érzi, mint szép lányai megerőszakolását. De vajon átment-e hazai közgondolkodásunk is azon a szemléleti fejlődésen, amely sok tekintetben kimutatható a tudományos gondolkodásban? Vajon az a politikai-ideológiai előrelépés, amely a történettudományban és általában a műalkotások történetiszemléletében realitásra, történelmi hűségekre való törekvést ösztönzött, mozdította-e társadalmi méretekben a szemléleti átalakulást?

A politikai és a történelmi kép aktivizálódása

A mindenkori jelen és a történelmi múlt között a hazai közgondolkodásban meglevő ilyen sokféle korrelatív kapcsolat, valamint e kapcsolatot állandóan biztosító gondolkodási mód előbbieken vázolt jellemvonásai is eligazítanak: hol keressük annak a történelem iránti érdeklődésnek a magyarázatát, amelyről bevezetőnkben szóltunk.

Fel kell figyelniük mindenekelőtt arra, hogy nem egyszerűen a történelemmel, hanem a társadalmi-politikai kérdésekkel való foglalkozás élénkült meg az utóbbi években. Ennek alapja: a társadalomban meglevő mind szélesebb körű igény az országunkban végbemenő gazdasági, társadalmi, ideológiai folyamatok megértésére. A hatvanas évek második felében sokan — és nemcsak a hazai szellemi élet reprezentánsai közül — attól tartottak, hogy a hazánkban (és más szocialista országban is) tapasztalható gazdasági-technikai fellendülés egyfajta „technikizáló” világszemléletet, a társadalom, így a szocializmus kérdéseiről érdektelenséget vált majd ki. A tapasztalatok viszont éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Mindazok az új gazdasági jelenségek (nyersanyagválság, annak begyűrzése, a gazdaságirányítási rendszer reformja stb.), társadalmi mozgások, politikai folyamatok, melyek közismerten végbementek országunkban, s amelyekkel kapcsolatban pártunk friss reflektálás-

sal keresi a megoldás útját — élenkítően hatnak a tömegek politizálási kedvére, aktivitására.

De vajon tudjuk-e, hogy ezek a politikai kérdésfeltevések milyen gondolatmenetet hívnak elő a közgondolkodásban történelmünkről? Vajon mennyire aktivizálják például a fiatalabb generáció fejében azokat a történelmi ismereteket, amelyeket az iskolai órákon vagy szemináriumainkon hallott a szocialista gazdaság válságmentes fejlődéséről? Vajon — s ez már propaganda-munkánk kérdése — elér-e hatásunk a társadalom történeti ismereteinek laza halmazáig, s tudunk-e eddigi tanításainkkal összhangban álló történeti magyarázatot adni? Hogyan aktivizálódnak például a mai helyzetben azok a történelmi ismeretek, amelyeket mi a kapitalista válságok történetéről tanítottunk? Vagy ugyanígy az árutermelésről, az áruviszonyok társadalmi érvényesüléséről? Vajon nem fordul-e vissza azonnal a politikai következtetés felé a történeti ismeretek ilyen egymásracsúsúzása, s nem vonnak-e le belőle következtetéseket most már a társadalmi formációk szintjén is? S vajon olyan meggyőzőek-e magyarázataink, hogy a közgondolkodás tapasztalati és emocionális befolyásoltságával akár szemben is mintegy tudományos magyarázatot adjanak?

De a társadalmi fejlődésünkhöz kapcsolódó történeti kérdéssorozathoz hasonlóan feltehetünk kérdéseket a nemzeti problematika ismételt előtérbe kerülése és a történelmi ismeretek, a történetiszemlélet korrelációját illetően is. Vajon amikor a legfiatalabb generáció tagjai — akik már a mi iskolarendszerünkben, marxista történetiszemléletünk jegyében tanulták a nemzettévalás korának történetét, a nacionalizmus átkos voltának következményeit, a Kárpát-medence népeinek egymásrautaltságát — felvetik e népeket szembeállító történeti kérdéseket: a nacionalizmus továbbélése mellett egyszerűen csak e hagyományos, retrográd nacionalizmus újjáéledéséről beszélhetünk? Vajon a nemzeti történelem iránti „meglepően” szenvedélyes érdeklődés mögött nem inkább ismét a megismert jelenproblémákra a történelemben magyarázatot kereső gondolati mechanizmus rejlik-e?

Az 1960-as évektől a hazai közgondolkodás talán legnagyobb internacionalizálódását éli át. Az a hatalmas méretű utazási kedv és lehetőség, amely az utóbbi másfél évtizedben kibontakozott, odavezetett, hogy külföldet alig látott szülőik gyermekei is már középiskolás korukban természetességgel beszélnek a szomszédos országbeli élményeikről. Ez az internacionalizálódás azonban igen sok irányú információrétegből tevődik össze. Egyrészt már fiatal korban megszűnik a korábbi generációkat életreszólóan megkötő bizalmatlanság más népekkel szemben; nem alakul ki az a „kisebrendűségi érzés”, amely a kelet-európai társadalmak közgondolkodását évszázados elmaradottsága miatt nyomta, s magabiztosan mozognak a legkülönbözőbb népek, nemzetek között, előítélet-rendszereik sokkal gyengébbek a korábbi évtizedekben felnőttekénél. Ugyanakkor arra is ráébrednek, ami a magyarországi társadalmi-nemzeti fejlődés sajátosságaiból eredően különbözik gondolkodásunkban, hagyományainkban, kultúránkban a más nemzetekétől. Ez a nemzeti hagyományok iránti érdeklődés már mentes a más népek elleni agresszivitás jegyeitől, lényegében egészséges, a szocialista nemzettudatba illeszkedni akaró és illeszthető gondolati reflex. Ezek az utazások és általában ez az információbővülés hozta szemhatártágulás azonban a nehezen megválaszolható problémá sorokra is ráirányítja a figyelmet. Egyszerűen tapasztalati anyagaik alapján például nem értik, miért vannak a mindennapi életben a világ különböző tájain nemzeti-ségi, vallási megkülönböztetések.

Folytatni, azt hiszem, felesleges is e gondolatsort. Mind a vázolt gazdasági-

társadalmi jelenségek, mind a nemzeti problematika esetében a hazai politikai közgondolkodás hagyományos, de most már új elemekkel töltődő korrelatív rendszeréről van szó.

Az alkalmazott történettudományról

A történeti kutatásnak, amely e közlekedőedény-rendszerű kapcsolatot előző korok történetírásának és politikai gondolkodásának összefüggéseit történeti-elméleti szférában vizsgálva tárta fel, el kell gondolkoznia azon: vajon nem kell-e a figyelmet felhívni a jelenben is kitapintható ilyen összefüggésekre és közreműködni a válaszkérésben, aminek első lépése, hogy őszintén elmondja a jelen helyzet által benne kiváltott kérdéseket. Nem kell-e rámutatni azokra az ellentmondásokra, amelyek bizonyos esetekben hagyománykezelésünkben rejlnek, s amelyek talán újabb ellentmondásokat szülhetnek a közgondolkodásban? Nem kell-e felhívni a figyelmet például arra, hogy a hagyományápolásnak mindinkább évfordulókra, ünnepekre, környezetelemekre való koncentrációja sok ponton éppen nem a marxista történelem- és társadalomlátás kifejlődését ösztönzi?

Ma már tudjuk, hogy a jelen mint történelmi produktum nem a történelemben működő előrehajtó, feszítő erők, ellentétek egyikének-másikának az eredménye, hanem az ellentétes erők összhatásának, harcának terméke. S e termékekben nemcsak a jelenben döntő fölnyre jutó progresszív vagy retrográd tendenciák, hanem végső soron, egymás alakításával az összes korábbi tényező nyoma ötvöződik. A történelem ilyen felfogása szerves része volt a marxi és a lenini társadalom-interpretációnak, s nem valamiféle doktriner szaktudományos álláspont annak a követelménynek hangoztatása, hogy a közgondolkodás formálását is e felfogás irányába kellene mozdítani.

De vajon mennyire hatékonyan tudja közvetíteni a mi propagandafórum-rendszerünk a társadalmi közgondolkodás részére a történelem e soktényezős voltát, s a jelent úgy láttatni, mint e különböző erők harcának eredményét? A hagyományéltetés említett rendszerének immanens ellentmondása például, hogy a történelemből — természetesen — azokról a személyiségekről emlékezik meg, amelyeket a jelenhez vezető múltból a progresszív oldalra sorol. Mint ahogy a polgári társadalom is gondosan válogat a maga történelmi szimbólumrendszerében. De vajon kell-e ezt a módszerbeli közösséget vállalnia a szocialista társadalom propagandamunkájának a polgári társadaloméval? Vajon nincs-e szükségünk e módszerek felülvizsgálatára? Nem önoélúan, hanem a marxista szemléletű történeti közgondolkodás alapkövetelményeinek jegyében.

Gondolunk-e arra, hogy ezek az évfordulók megmerevedett hősöket, hiba nélküli, szoborszerű jellemeket, a történelmi események beállításában fekete-fehér színeket alkalmazó publicisztikai megemlékezéseket hívnak életre, melyek — nem is szólva most már a konkrét évfordulós történeti esemény csorbított ábrázolásáról — torzulást hoznak a társadalmat, magunkat, történelmünket érintő — látásmódunkban. Olyan társadalomszemléletet erősítenek, vagy plántálnak a közgondolkodásba, amely nem alkalmas a széles körű társadalmi aktivitást igénylő, társadalmi fejlődésünk gondjait, sikereit egyaránt kritikusan tekintő, de magáénak érző szocialista gondolkodás alakítására. Vagy pedig lassan közönyt kelt a társadalom szélesebb rétegeiben.

És amit a legsúlyosabb gondnak érzünk: vajon mi lesz annak a történelmi hagyománynak a sorsa, amely nem köthető születéshez, győzelemhez, vereség-

hez vagy egyéb politikai eseményhez, s amely mégis a legszorosabban hozzátartozik a modern magyar társadalom, így a szocialista Magyarország társadalmi-politikai egészének megteremtéséhez? Vajon mikor s hogyan kerülhet tudatosításra az évfordulókra való központi, társadalmi emlékezések közt annak a munkásnak mindennapi termelő tevékenysége, aki ott dolgozott az első külvárosi kócerájokban, művelődött a munkásegyletekben, s így lett a magyar ipar, a modern ipari szakmunkásréteg, politikailag a munkásosztály bázisa? Vajon hol marad történeti hagyományanyagunkban a paraszti munkavégzés mindennapjainak felidézése; vagy a bozótot törető első értelmiségiek, később a munkásmozgalomban a kulturális-eszmei felvilágosítást végző baloldali értelmiségiek szorgos, elhivatottságot, szakma- és hivatásszeretetet tanúsító, nem évfordulás ünnepélyekre alkalmakat adó, de valóban társadalomformáló munkássága? A propagandánkban meglevő „ünnepi” szemlélet tehát egyszerűen szembe is kerül propagandamunkánknak azokkal a szemléleti alapjaival, amelyekre az egész marxista társadalomfelfogás épül: a társadalom történetében a teremtő, munkavégző tevékenység, az ezt végző társadalmi osztályok valóságos szerepének kidomborításával.

És végül nem kevésbé kritikusan kell feltennie történettudományunknak magával szemben is a kérdést: vajon eleget tesz-e a magyar történettudomány a közgondolkodásban élő történeti kép marxista szemléletű befolyásolásáért, megtalálja-e helyét az adott fórumokon?

Hosszú tudománytörténeti fejtegetéseket kívánna annak megmutatása, miként fordult teljes erővel a proletárdiktatúra győzelmének éveiben a fiatal marxista történetírás a közgondolkodásformálás felé, majd az ötvenes évek szektás, naprakész koncepciókat követelő propaganda-politikájából kiábrándulva hogyan húzódott vissza az 1960-as években a tudományos műhelyek zártabb falai közé. Ennek egyik következménye kétségtelenül az, hogy a magyar történettudomány ma mind a marxista történettudományok sorában, mind a polgári vitapartnerek előtt nagy szakmai és elméleti elismerésnek örvend, szaktudományos alapozottsága nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő. Ugyanakkor a korábbi visszahúzódás következménye is, hogy a hagyományrendszer-alakítás fórumait sokban átengedte a szépirodalomnak, a filmnek, a sokszor szemléletileg felkészületlen publicisztikának.

Hallatlan eredményes termést mutathat fel e történettudomány az utóbbi másfél évtizedben a történelem szinte minden korszakának kutatásában; szakmonográfia-sorozatai után megindult a széles közönséghez szóló marxista történeti összefoglalássorozat: a tízkötetes Magyarország története; igen magas példányszámot, valóban „ponyva” terjesztési szintet ér el a népszerű kismonográfia-sorozat, a Magyar História és így tovább. Mégis önkritikusan kell majd a kérdést továbbvizsgálnunk, s természetesen a szakmai köröket messze meghaladóan formulázni: vajon nem lenne-e társadalmilag, politikailag hasznos, ha a hagyománykezelés, a történeti gondolkodás társadalmi méretű alakításában a történettudomány aktívabban hallatná szavát?